187. ***ԽԱՉՔԱՐ, կից նախորդին, քիվին, 1 տող.***

ՍԲԽԱՉՍԲԱԽՆԱՄԱՐԻԻՆ — ՍԲ. ԽԱՉՍ ԲԱՐԷԽԱՒՍ ՄԱՐԻԱՆԻՆ.

Ծանոթ. XVI *դար։*

188. ***ԽԱՉՔԱՐ, կից նախորդին հարավից, քիվին 1 տող.***

ՍԲԽՉԲԱԽՍԱԹԻԱՆ — ՍԲ. ԽԱՉՍ ԲԱՐԷԽԱՒՍ ԱԹԻԱՆ

Ծանոթ. XVI *դար։*

ԿԱՄՈ ՔԱՂԱՔ (ՆԱԽԿԻՆՈՒՄ՝ ՆՈՐ ԲԱՅԱԶԵՏ, ՀՆՈՒՄ՝ ԳԱՎԱՌ)

Հայաստանի հնագույն բնակավայրերից է. քաղաքի մեջ ցցված քարաժայռի գլխին եղել է նախաուրարտական բերդշեն, որը գրավել է ուրարտական Ռուսա թագավորը և նոր կառուցումներ կատարել։ Այդ մասին գրված սեպագիր արձանագրությունը գտնվեց այստեղ՝ 1927 թ.։ Միջին դարերում այս բնակավայրը կոչվել է Գավառ, որի Կլավառ ժողովրդական անվանումը կենդանի է և այժմ։ Գավառ անվան ամենահին հիշատակությունը պահպանված է «Դարի գլուխ» կոչվող գերեզմանատան միջի խաչքարի արձանագրության մեջ, որը թվագրված է 1374 թ. Բնակավայրը քաղաք է դառնում Հին Բայազետից եկած գաղթականների վերաբնակվելուց հետո՝ 1830 թ., որոնք և ի հիշատակ իրենց նախկին բնակավայրի՝ կոչում են Նոր Բայազետ։

Արձանագրություն ունեցող հուշարձանները ցրված են քաղաքի տարբեր մասերում. ըստ հնության՝ հետևյալներն են.

Ա. Զորամիջի գերեզմանատուն. *գտնվում է քաղաքի ամենահին, Բանդի թաղի եզրին, Ղշլաղ տանող խճուղու կողքին, գետի ձախ ափին։ Նախապես եղել է քաղաքից դուրս, իսկ այժմ արդեն շրջապատված է տներով։ Մեջտեղում կա հասարակ քարերով շինված մի ավերակ եկեղեցի, որը կոչվում է ս. Պողոս-Պետրոս, իսկ շուրջը գերեզմանատունն։ Գերեզմանատան հուշարձանները մեծ մասամբ տեղից շարժված են, մի մասն էլ հավաքված է եկեղեցու մեջ։ Այստեղ եղած 10 արձանագրությունից ամենահինը՝ 1000 թ. այժմ կորած է։*

Բ. Խաչերի թաղ. *քաղաքի հարավ-արևմայան թաղամասն է. ըստ տեղեկությունների, ինչպես նաև անունն է ցույց տալիս, անցյալում այստեղ եղել են մի խումբ խաչքարեր, որոնցից միայն մեկը գտնվեց՝ մի տան բակում։ Այս մեկի թվագրությունն ապացույց է, որ եղածները առնվազն XIII դարից են։*

Գ. «Դարի գլուխ». *այսպես է կոչվում դեպի քաղաքի կենտրոնն առաջացած քարափի վրայի հարթությունը, որի եռանկյունաձև մասում եղել է նախաուրարտական բերդշենը։ Հենց այդ հին բերդի տարածությունն էլ միջնադարում վեր է ածվել գերեզմանատան, ուր կա նաև հասարակ քարերով շինված մի մատուռ՝ ս. Սաեփաննոս անունով։ Գերեզմանատունն ընդարձակվելով դուրս է եկել բերդի սահմաններից և տարածվել դեպի արևելք։ Դրանք մի ժամանակ իրարից անջատված են եղել բերդի պարսպով, որը բոլորովին փլվելով՝ այժմ երկու մասերը գրեթե միացել են։ Հնագույն, արևմտյան մասը եռանկյան սուր ծայրն է, ուր շարքով կանգնած են հիանալի քանդակներով խաչքարեր և մեծամեծ տապանաքարեր, որոնք պատկանում են տեղի տանուտերերին և նրանց առհմակիցներին։ Այստեղ առանձնակի է ս. Աստվածածնի մոտի խաչքարը Գավառի առվի և եկեղեցու շինության կարևոր արձանագրությամբ (№ 200) 1374 թվականով։ Մեր հավաքածուի մեջ այստեղից հավաքված են 55 արձանագրություններ։*

Դ. Ս. Կարապետ. *եկեղեցի, շինված է սրբատաշ քարերով, 1848 թ. Բանդի թաղի մեջ, բայց թե եկեղեցու և թե նրա բակի պարսպի մեջ ագուցված են հին խաչքարեր, որոնցից երկուսն ունեն արձանագրություն։*

Ե. Ս. Հովհաննես. *մատուռ գտնվում է քաղաքից Արծվաքար տանող ճանապարհի եզրին, երկուսի գրեթե մեջտեղում. շինված է փլված ժայռաբեկորներից կազմված նեղ անցքի մեջ՝*

որի մեկ պատը է միայն շարված։ Ներսում դրված մի խաչքարի վրա և դիմացի մեծ ժայռաբեկորի երեսին կա արձանագրություն։

Մեր ժողովածուի մեջ տեղ են գտել Կամո քաղաքի սահմաններից հավաքած 81 արձանագրաթյան, որոնցից միայն 24-ն է եղել հրատարակված նախկինում։

ՋՈՐԱՄԻՋԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

***189. ԽԱՉՔԱՐ,** գտնվելիս է եղել Բանդի Թաղի ներքևում, դեպի Արծվաքար տանող ճանապարհի կողքի գերեզմանատանը, ընկած վիճակում. վրան 8 տող.*

✠ ի թվականութեան
Հաոց : ՆԽԹ. (1000) ի թագաւորութեան գ-
⌈ագ⌉կա ես Հայրարկղ կանգնեցի ս-
⌈ու⌉րբ Սարգիս յաւգնականութի-
⌈ւն⌉ իմ և ամուսնիս և որդոցս իմ. որ կ-
⌈արդ⌉ա, զիս յիշե. ես Հարակղ ագաս
· · · ռաքաթա · · · ի ճոռասմանն եւ · · ·
· · · ս փառ · · բազում մն · · ·

Ծանոթ. *Հրատարակիչը ենթադրում է այն ժամանակ քաղաքում գոյություն ունեցող Գավառագիտական թանգարանը, այժմ մենք չգտանք։*

Հրատ. Բ. Ավդալբեգյան—Նոր-Բայազետի նորագյուտ սեպագիրն ու նրա հնագիտական միջավայրը, Տեղեկագիր № 2, Գիտության և արվեստի ինստիտուտի, 1927, էջ 218։

***190. ԽԱՉՔԱՐ,** փոքր, թեքված դեպի առաջ. Թևերի արանքում միայն թվականը.*

ԻԹՎՋՀԲ

Ի ԹՎ. :ՋՀԲ: (1523):

***191. ԽԱՉՔԱՐԵՐ,** երկու հատ. միևնույն պատվանդանի վրա.*

ԱԶԲԽԷԽԱՍԹՈԽԾԱԻՆԵԻ
ԾՆԱՂԱՑՆԻԻՐ+

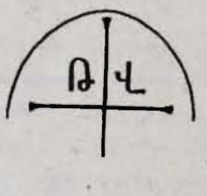

Ա. ԽԻՎԻՆ և թևերի արանքներում 2 տող.

ՍԲ. Խ⌊Ա⌋ՉՍ ԲԱՐԷԽԱԻՍ ԹՈԽԾԱՄԻՆ ԵԻ
ԾՆԱԻՂԱՑՆ ԻԻՐ. ԹՎ. . . .

Ծանոթ. *Շարունակությունը չի գրված.*

ԽՉՍԲԱՐԷԽԱՍՉԱՔԱՐ

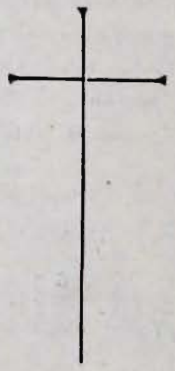

ԻՆ
ԿՄԱՆԱՅ
ՄՔԵՂԱՔՍ
ՄԱԳԱՐԷՍ
ՄԷՌՆՍ
ԿԱԿԵՑԱՔ
ԽՉՍԾՆՈՂ
ԱՑՄԵՐԻՆԵՑ
ԷՔ ԻՔՍ

***192. Բ. ԽԻՎԻՆ** և հարավային կողին 10 տող.*

Խ⌊Ա⌋ՉՍ ԲԱՐԷԽԱԻՍ ՉԱՔԱՐ|ԻՆ.
ԿԱՄԱԻՆ ԱՑ ՄԵԲ ԵՂԲԱՐՔՍ|
ՄԱՐԳԱՐԷՍ, ՏԷՐՈԻՆՍ| ԿԱ⌊Ն⌋Կ
⌊Ն⌋ԵՑԱՔ| ԽԱՉՍ ԾՆՈՂ|ԱՑ ՄԵՐ.
ԻՇԵՑ|ԷՔ Ի ՔՍ:

Ծանոթ. *Միաժամանակ կանգնեցված այս զույգ խաչքարերի ոճը XVI դարի է։*

193. ***ԽԱՉՔԱՐ***, *ընկած է գերեզմանատան հարավային եզրին, քիվին և խաչի արանքներում.*

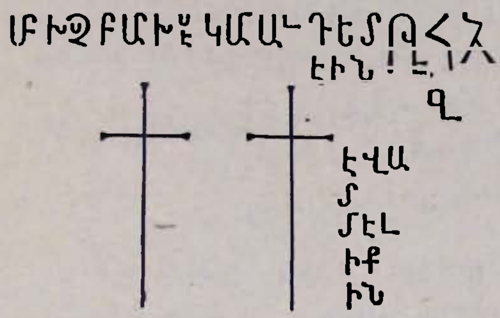

ՍՐ.Խ⌊Ա⌋ՅՉՍ ԲԱՐ⌊Ե⌋Խ⌊Ա⌋ՒՍ Է ԿԱՄԱՒԴԵՏԷԻՆ, ԷՎԱՏ ՄԵԼԻՔԻՆ, ԹՎ. : ՋՁԶ: (1537):

Ծանոթ. *Թվականի հարյուրավորի վերին կլոր մասը չի արված։*

194. ***ԽԱՉՔԱՐԵՐ***, *փոքր, հինգ հատ, հենած են գերեզմանատան միջի ավերակ ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցու ներսում, բեմի կողքերին, քիվերին.*

ՄԻՋԲԱՐԷԻՍԳՈՒԼԻՆ — Ա. ՍՐ Խ⌊Ա⌋ՅՉՍ ԲԱՐԷԽ⌊Ա⌋ՒՅՍ ԳՈՒԼԻՆ:

ՄԻՋԲԷԻՍՈՒԼՈՒՍԻՆ — **195.** Բ. ՍՐ. Խ⌊Ա⌋ՅՉՍ ԲԱՐ⌊Ե⌋Խ⌊Ա⌋ՒՅՍ ՍՈՒԼՈՒՍԻՆ

ԽԱՉԲԱԻՍՋՐՈՍԻՆ — **196.** Գ. ԽԱՉՍ ԲԱՐԷԽ⌊Ա⌋ՒՅՍ ԳՐԱԿՈՍԻՆ:

ԽԱՉԲԱԻԱՈՆՅԻՆ — **197.** Դ. ԽԱՉ⌊Ս⌋Յ ԲԱՐԷԽԱ⌊Ւ⌋ՍՅ ՈՒՈՒՅԻՆ:

ՄԽԱՉԲՐԷԽԱՒԼԻՔՍ — **198.** Ե. ՍՐ. ԽԱՉՍ ԲԱՐԷԽԱ⌊Ւ⌋ՍՅ ՄԵԼԻՔՍ⌊Ե⌋ԹԻՆՅ:

Ծանոթ. *Տեղահան եղած և հետագայում եկեղեցու մեջ հավաքված շրջապատի գերեզմանատնից, վերաբերում են XVI դարին։*

ԽԱՉԵՐԻ ԹԱՂ

199. ***ԽԱՉՔԱՐ***, *մեծ, պարզ, կանգնած է խաչերի թաղում, Փոքրիկյան Խաչատուրի բակում. ճակատի խաչի շուրջը.*

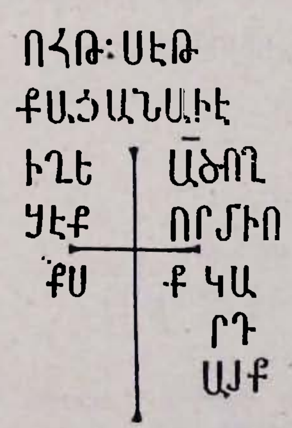

:ՈՀԹ: (1230). ՍԷԹ | ՔԱՀԱՆԱՒ Է.| ԻՇԽԵՑԷՔ ⌊Ի⌋ ՔՍ. ԱԾ. ՈՂՈՐՄԻ Ա⌊Ր⌋⌊Ա⌋Ք ԿԱՐԴԱՑՔ . . .

200. ԽԱՉՔԱՐ, *մեծ, պարզ, կանգնած է ս. Ստեփաննոս մատուռի հարավում. երկատեճան մեծ պատվանդանի վրա. ստորին պատվանդանին 3 տող.*

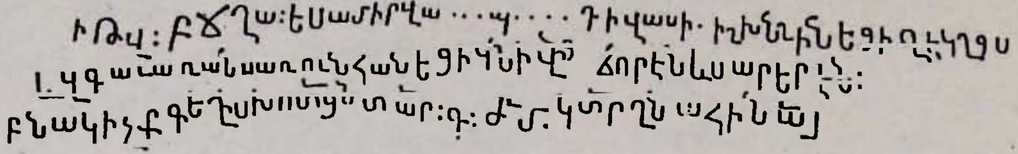

Ի ԹՎ. :ԲԾԴԱ: ԵՍ ԱՄԻՐ ՎԱՀՐԱՄՍ ՈՐԴԻ ՎԱՍԻԼԻ ԻՇԽԱՆԻ
ՇԻՆԵՑԻ ԶԷԿԵՂԵՑԻՍ| ԵՒ ԶԳԱՒԱՌԱՆՈ ԱՌՈՒՆ ՀԱՆԵՑԻ ԿՆԻ|
ՎԱՆԻՑ ՋՈՐԷՆ ԵՒ ՍԱՐԵՐԷՆ: | ԲՆԱԿԻՉՔ ԳԵՂԻՍ ԽՈՍՏԱՑԱՆ
ՏԱՐԻՆ :Գ: ԺԱՄ. ԿԱՏԱՐՈՂՔՆ ԱԻՐՀՆԻՆ ՅԱՑ:

Ծանոթ. *Հրատարակիչները թվականը հաշվել են տարբեր ձևերով, Սմբատյանցն ու Լալայանը ըստ սովորականի՝ 291+551=842. Ավդալբեգյանը՝ փոքր թվականով՝ 291+1083=1374. Նկատի ունենալով նաև խաչքարի քանդակների ոճը՝ ճիշտ ենք համարում վերջին թվականը։*

Արձանագրության բովանդակությունը համընկնում է Գանձակի շրջանի Արլաճ գյուղի ավետարանին հիշատակարանի. համեմատիր՝ Ալիշան, Սիսական, 145. Բարխուդարեանց, *Արցախ, 268.* Սմբատեանց, *Գեղարքունիք, 642. ծանոթ.*

Հրատ. *Սմբատյանց, 58 և 446. Լալայան, XVIII, 111. Թ. Ավդալբեգյան—Տեղեկագիր Հ. Ս. Խ. Հ Գիտության և Արվեստի Ինստիտուտի № 2, 1927 և առանձնատիպ, էջ 14.*
Լուսանկ. 51

201. ԽԱՉՔԱՐԵՐ, *երկու հատ. կանգնած միակտուր մեծ պատվանդանի վրա, գտնվում են գերեզմանատան արևմտյան եզրին, հյուսիսայինի քիվին, սակր և հյուսիսային կողին 16 տող.*

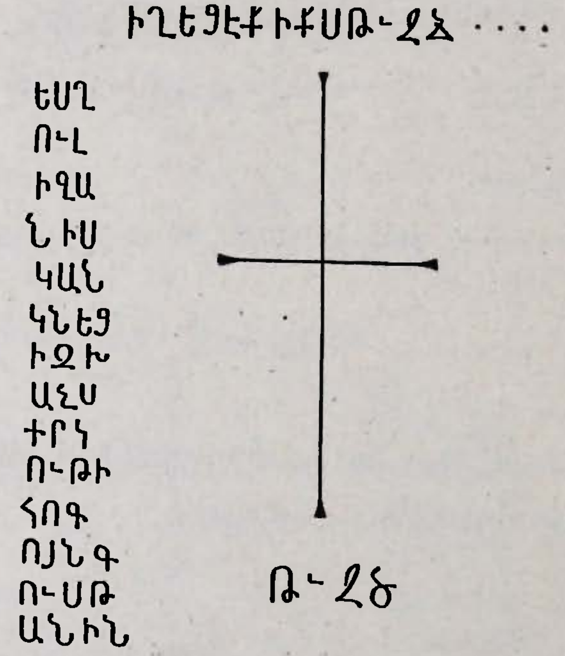

ԻՇԵՑԷՔ Ի ՔՍ. ԹԻ :ՋՂ—:|ԹԻ. :ՋԾ:
ԵՍ Դ.|ՍԻԼ.|ԻՋԱՆ [Ի]Ս| ԿԱՆ|ԿՆԵՑ Ի
ՋԽ|ԱՉՍ| ՓՐԿ|ՈՒԹԻ.| ՀՈԳ|ՈՑՆ
Գ.|ՈՒՍԹ|ԱՆԻՆ:|

Ծանոթ. *Բնագրում, ներկա դեպքում անհասկանալի՝ երկու թվական է գրված՝ 1501 և 1531 և մի քիչ էլ ավելի, որովհետև միավորի տեղը չարգոտված է։*

202. ԽԱՉՔԱՐ, *մեծ և զեղաքանդակ, նախորդին կից հարավից, նույն պատվանդանի վրա. հարավային կողին 15 տող.*

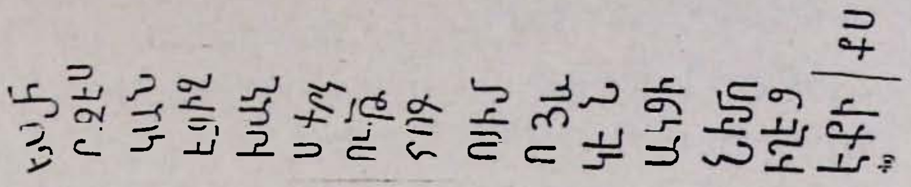

ԵՍ ՄԻ|ՐԶԷՍ| ԿԱՆ|ԳՆԵՑԻ Զ|ԽԱՉ|Ս ՓՐԿ|ՈՒԹ.| ՀՈԳ|ՈՅ
ԻՄ|ՈՅ ԵՒ| ԿԵՆԱԿՑԻ|Ն ԻՄՈ|. ԻՇԽՑ|ԷՔ Ի|ՔՍ:

Մանոթ. *Ժամանակակից է նախորդին և նույն կազմողի ձեռքով շինված: Վերջին ՔՍ բառը գտնվում է խաչքարի թիկունքին:*

Լուսանկ. 52

203. ԽԱՉՔԱՐ, *մեծ և զեղաքանդակ. կանգնած է ս. Ստեփաննոս մատուռի հարավում, խաչքարերի շարքի մեջ. ճակատին, խաչերի 'արանքներում 4 տող.*

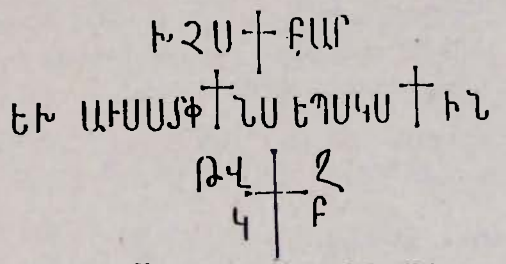

ԽԱՉՔ ԲԱՐ| ԵԽԱԽՍ ՍՏԵՓԱՆՈՍ
ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻՆ| ԹՎ.: ՋԿԲ: (1513):

Մանոթ. *Առջևում գտնվում է մեծ տապանաքար, առանց տապանագրի:*

Հրատ. Լալայան, XVIII 11: Սմբատյանց, 57:

204. ԽԱՉՔԱՐ, *ընկած նախորդի մոտ. թևերի շուրջը միայն թվականը.*

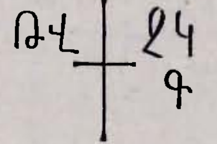

ԹՎ.: ՋԿԳ: (1514):

205. ԽԱՉՔԱՐ, *ցածր պատվանդանի վրա, գտնվում է հարավ-արևմտյան եզրին, խորանի կողքերին և ներքևի մասում 3 տող.*

ՍԲ. ԽԱՉՈ ԱԴՈՒՊՇԻՆ, ԲԱՐԵԽԱԽՍ|
ՈՐԴՈՑՆ ՈՒՍԷԲԻՆ, ԱԲՐԱՀԱՄԻՆ.|
ԹՎ.: ՋԿԵ: (1516):

ՄԻՐԱՆՇԵՆՑ ՏՈՀՄԻ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐ ԵՎ ՏԱՊԱՆԱՔԱՐԵՐ, ՈՐՈՆՔ ԴԼԽԱՎՈՐԱՊԵՍ ԳՏՆՎՈՒՄ ԵՆ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏԱՆ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ԵԶՐԻ ԵՐԿՈՒ ՇԱՐՔՈՒՄ

206. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, *մեծ (2,35×72սմ), միջանկյալ կոտրված, երեսին 2 տող.*

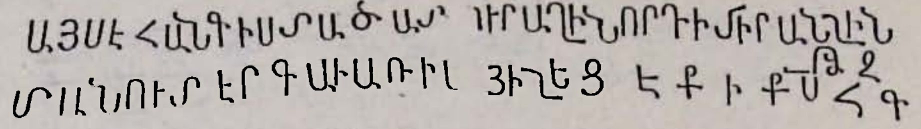

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ Ա̅Ծ̅ԱՏՈՒՐ ԱՂԻՆ, ՈՐԴԻ ՄԻՐԱՆՇԻՆ,|
ՏԱՆՈՒՏԷՐ ԳԱՒԱՌԻՍ. ՅԻՇԵՑԷՔ Ի ՔՍ. ԹՎ. :ՋՀԳ: (1524):

Հրատ. Լալայան, XVIII 112. (միայն առաջին տողը և թվականը)։ Ալիշան, 44 (նույն չափ)։ Սմբատյանց, 58։ Ջալալյանց II, 126։
Լուսանկ. 53

207. ԽԱՉՔԱՐԻ *պատվանդան, անկյուն շարժված, կից նախորդին հյուսիսից. վրան փոքր խաչ և եղծված տառերով 3 տող.*

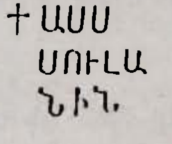

ԱՍԱ . . .
ՍՈՒԼԹ . . .
ՆԻՆ:

Ծանոթ. *Թերևս հնարավոր լինի ամբողջացնել՝ ՄԱՍ ՇԱՀՍՈՒԼԹԱՆԻՆ, նկատի ունենալով հաջորդ արձանագրությունների բովանդակությունը։*

208. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, *մեծ, նախորդին մոտ, 3 տող.*

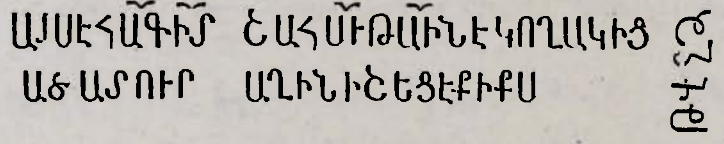

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ՇԱՀՍԱՒԼԹԱՆԻՆ, Է ԿՈՂԱԿԻՑ|
Ա̅Ծ̅ԱՏՈՒՐ ԱՂԻՆ. ԻՇԵՑԷՔ Ի ՔՍ: ԹՎ. :ՋՁ: (1531):

Հրատ. Ալիշան, 44

209. ԽԱՉՔԱՐԵՐ, *երկու հատ նույն մեծ պատվանդանի վրա, պատվանդանով միասին թեքված դեպի հարավ. գտնվում են նախորդ տապանաքարի մոտ.*
Ա. քիվին և տակը

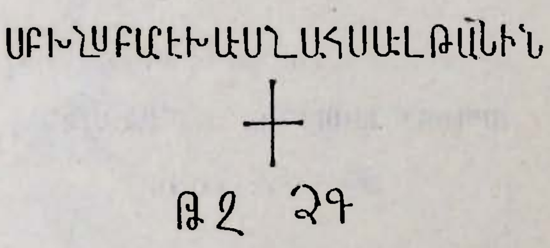

Մ̅Ք̅. Խ⌊Ա⌋ՋԱ ԲԱՐ⌊Է⌋ԽԱՒՍ ՇԱՀՍԱՒԼ|
ԹԱՆԻՆ:|Թ̅Վ̅. :ՋՁԳ:(1534):

Ծանոթ. *Խաչքարը կանգնած է եղել նախորդ տապանաքարի գլխին և նույն ննջեցյալին է վերաբերում։ Թվականներից տապանաքարինը մահվանն է, իսկ խաչքարինը՝ վերջինիս կանգնեցմանը։*

Հրատ. Ջալալյան II, 126։ Ալիշան, 44

210. Բ. ԽԱՉՔԱՐԻ *քիվին և ճակատին 2 տող.*

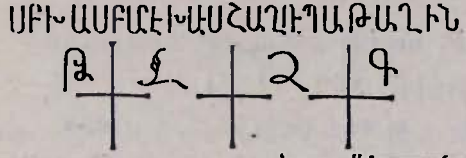

ՍԲ. ԽԱ(Չ)Ս ԲԱՐԷԽԱՒՍ ՇԱՂՈՒՊԱԹ

ԱՂԻՆ. ԹՎ. :ՋՂԳ:(1534):

Հրատ. Սմբատյանց, 58։ Ալիշան, 44։ Լալայան, XVIII, 112։ Ջալալյան, II, 126։

211. ԽԱՉՔԱՐԵՐ, *երկու հատ, մեծ և զեղաքանդակ, կանգնած ժայռաբեկորև միևնույն պատվանդանի վրա. գտնվում են հյուսիս-արևմտյան մասում, Աստվածուր աղայի հուշարձանների շարքում.*

Ա. հյուսիսայինի քիվին.

+ԿԱՆԿՆԵՑԱՒԽԱՉՍԻՓՐԿՈՒԹԵ ԹՈՒ
ՄԱՂԻՆ։ՈՐԷՈՐԴԻԱՍՏՈՒԲԱՂԻՆ։ +

ԿԱՆԿՆԵՑԱՒ ԽԱՉ(Ս) Ի ՓՐԿՈՒԹԵ ԹՈՒ|ՄԱ(Ա)ՂԻՆ. ՈՐ Է ՈՐԴԻ ԱՍՏ(ՈՒԱԾԱ)ՏՈՒՐ ԱՂԻՆ:

Ծանոթ. *Բոլոր հրատարակիչները կարդացել են ՈՐԴԻ ՍԱՐՈՒՐ ԱՂԱՅԻՆ, որը ճիշտ չէ. Աստուածատուր անվան մեջ դրիչը շփոթվել է և ապա ուղղել ԱՍՏՏՈՒՐ ձևով, որը միայն Աստուածատուր է հնարավոր վերականգնել, մանավանդ որ խաչքարի դիմացի տապանաքարի վրա անկասկած այդպես է գրված։*

Հրատ. Ալիշան, 45։ Ջալալյան, II, 125 (անի և Թվական, որը տեղում չկա)։ Լալայան, XVIII, 112։ Լուսանկ. 54

212. Բ. ՀԱՐԱՎԱՅԻՆԻ ՔԻՎԻՆ, *տակը և հարավային կողին 8 տող.*

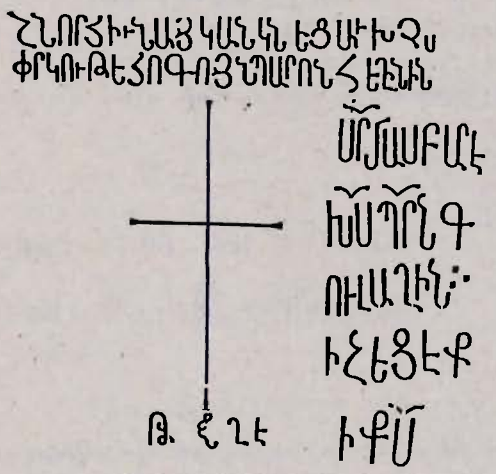

ՇՆՈՐՀԻՒՆ ԱՅ. ԿԱՆԿՆԵՑԱՒ Խ(Ա)ՉՍ| ՓՐԿՈՒԹԵ ՀՈԳՈՅՆ ՊԱՐՈՆ ՀԵՂԻՆԻՆ:| ՍԲ. ՄԱՍ ԲԱՐԷ|ԽԱՒՍ ՊԱՐՈՆ Գ|ՈՒԼԱՂԻՆ. ԻՇԵՑԷՔ Ի ՔՍ.|ԹՎ. :ՋՂԷ: (1548):

Հրատ. Ջալալյան II, 125։ Ալիշան, 44։ Սմբատյանց, 57։ Լալայան, XVIII, 111 (վերջին երկուսը Հեղինի անունը վերծանել են Հիկնի։ Լուսանկ. 55

213. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, *մեծ, Թումա աղի խաչքարի առաջ, երեսին և հարավային կողին 7 տող.*

ԱՅՍԷՀԱՆ
ԿԻՍՄԹՈՒՄ
Ի Ն
ՈՐԷՈՐԴԻ
ԱՍԾԱՄՈ
ԻՐԱՂԻՆ

ՀԱԽ
ԹՈՄ
ԿՈՒԼ
ԱՂԱ

ԱՅՍ Է ՀԱՆ|ԳԻՍՏ ԹՈՒՄ|ԻՆ, ՈՐ Է ՈՐԴԻ| ԱՍԾԱ|ՏՈՒՐ|ԱՂԻՆ|:ՀԱԽ(Ն)ԱԶԱ(Ր), ԹՈ(ՄԱ), ԿՈՒԼ|ԱՂԱ:

Ծանոթ. *Հարավային կողին սյունակներով գրված անունները հավանաբար Թումա աղայի որդիներն են, որոնք և շինել են տվել խաչքարերն ու տապանաքարերը, որոնցից Հեղինին չի պահպանվել։*

214. **ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ**, *որն այժմ չկա. հավանաբար նախորդ խաչքարի առաջ է եղել.*

Այս է հանգիստ Շաղուբաթ աղային, որ էր տանուտէր Գաւառին.
փոխեցաւ առ Քրիստոս. թուին :ՋՁԳ; (1534):

Մանոթ. *Սմբատյանցն ու Լալայանը թվականը գրել են ՋԾԳ, Ալիշանը ՋՁԳ, վերջինս ավելի ճիշտ ենք համարում։ Արձանագրության սկզբում Ջալալյանցն և Ալիշանն ունեն նաև* «Մեծ սուգ և տրտմություն եղև» *նախադասությունը։*

Հրատ. Ալիշան, 44։ Սմբատյանց, 58։ Լալայան, XVIII, 112։ Ջալալյան, II, 125։

215. **ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ**, *որն այժմ չկա. վրան եղել է.*

Այս է հանգիստ Փիրի բէկին, որդի Թուման աղային. :ՋՂ; (1541):

Հրատ. Ջալալյանց, II, 126։ Ալիշան, 44։ Սմբատյանց, 59։ Լալայան, XVIII, 112։

ՏԻԼԻՃԱՆԵՆՑ ՏՈՀՄԻ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐ ԵՎ ՏԱՊԱՆԱԳՐԵՐ

216. **ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ**, *մեծ, գտնվում է գերեզմանատան հարավ-արևմտյան ծայրում, մոտ Աստվածատուր աղայի տապանաքարին, երեսին 2 տող.*

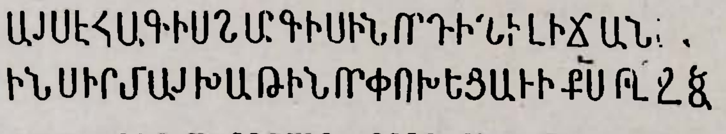

ԱՅՍ Է ՀԱ˻Ն˼ԳԻՍՏ ՍԱՐԳԻՍԻՆ, ՈՐԴԻ ՏԻԼԻՃԱՆ|ԻՆ, ՍԻՐՄԱՅ
ԽԱԹ˻ՈՒՆ˼ԻՆ. ՈՐ ՓՈԽԵՑԱՒ Ի ՔՍ. ԹՎ. :ՋՁ: (1531):

217. **ԽԱՉՔԱՐ**, *կանգնած մեծ ժայռաբեկորի պատվանդանի վրա, նախորդին մոտիկ. քիվին և թևերի արանքներում 2 տող.*

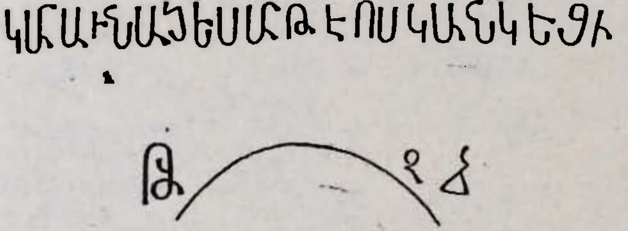

ԿԱՄԱԻՆ ԱՅ. ԵՍ ՄԱԹԷՈՍ
ԿԱՆԿ˻ՆԵ˼ՑԻ. ԹՎ. :ՋՁ: (1531):

Լուսանկ. 56

218. **ԽԱՉՔԱՐԵՐ**, *երկու. հատ, կանգնած մի մեծ ժայռաբեկորի պատվանդանի վրա, իրար կից, մոտիկ նախորդին.*

Ա. Թիկունքին 4 տող.

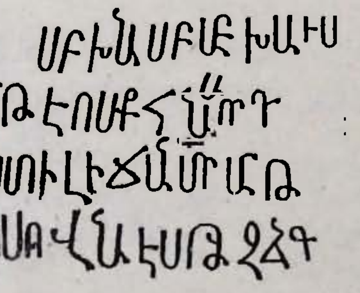

ՄՐ. ԽԱՉՍ ԲԱՐԷԽԱՒՍ| ՄԱԹԷՈՍ ՔԱ|
ՀԱՆԱ˻ԻՆ˼. ՈՐԴ|Ի ՏԻԼԻՃԱՆ, ՏՐ.
ՄԱԹ|ԷՈՍ, ՈՎԱՆԷՍ: ԹՎ. :ՋՁԳ: (1534):

Լուսանկ. 57

219. Բ. Թիկունքին 6 տող.

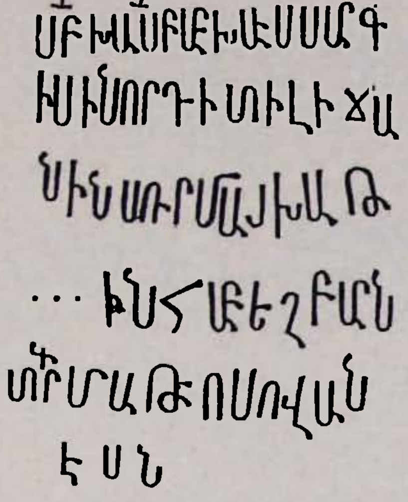

ՍԲ. ԽԱՉՍ ԲԱՐԵԽԱԻՍ ՍԱՐԳ|ԻՍԻՆ, ՈՐԴԻ
ՏԻԼԻՃԱ|ՆԻՆ, ՍՈԻՐՄԱՑ ԽԱԹ|ՈՒՆԻՆ.
ՀԱԻՐԵՂԲԱՐՆ |ՏՐ. ՄԱԹԷՈՍ. ՈՎԱՆԷՍՆ:

Ծանոթ. Ժամանակակից է նախորդին:

Լուսանկ. 58

220. ԽԱՉՔԱՐԵՐ, մեծ և զեղաքանդակ, կանգնած մի մեծ ժայռաբեկորե պատվանդանի վրա. գտնվում են գերեզմանատան արևելյան, նոր մասի կենտրոնում.

Ա. քիվին 1 տող.

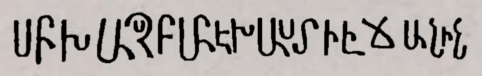

ՍԲ. ԽԱՉՍ ԲԱՐԵԽԱԻՍ ՏԻԼԻՃԱՆԻՆ:

Լուսանկ. 59

221. Բ. Քիվին.

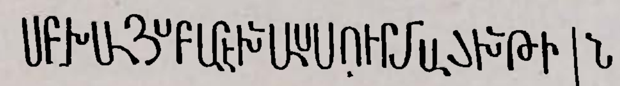

ՍԲ. ԽԱՉՍ ԲԱՐԵԽԱԻՍ ՍՈԻՐՄԱՑ
ԽԱԹՈՒՆԻՆ:

Ծանոթ. Վերջին մեկ տառը գրված է կողին:

Այս երկու արձանագրությունները թեև թվագրված չեն, բայց նախորդ, իրենց որդիներին վերաբերող տապանագրերից դատելով՝ ավելի հին պիտի լինեն. XV դարի վերջ կամ հաջորդի սկիզբը:

Նշելի է, որ առհմի այս ավագ զույգը թաղված է գերեզմանատան արևելյան մասում, իսկ նրանց հաջորդները հակառակ ծայրում, իրարից 4—5 հարյուր մետր հեռու:

Լուսանկ. 60

222. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, մեծ, կոտրված է, միայն կես մասն է մնում. գտնվում է գերեզմանատան հարավ-արևմտյան ծայրում. Տիլիճանենց գերեզմանների մոտ. վրան թերի, 4 տող.

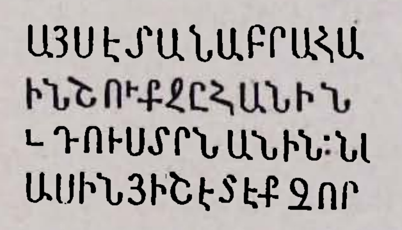

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԱԲՐԱՀԱՄ-
ԻՆ, ՇՈՒՔ ՋԸՀԱՆԻՆ
ԵՒ ԴՈՒՍՏՐ ՆԱՆԻՆ, ՆՄԱՆ-
ԱՍԻՆ. ՅԻՇԵՑԷՔ . . .

Ծանոթ. Ինչպես տապանաքարի, այնպես էլ գրչության ձևով նման է նախորդներին. հետևաբար XVI դարի առաջին կեսին և նույն Տիլիճանի առհմից որևէ մեկին:

Լուսանկ. 61

223. *ԽԱՉՔԱՐ, կանգնած մեծ ժայռաբեկորի վրա, գտնվում է հարավ-արևմտյան մասում. քիվին և խորանի շուրջը 2 տող.*

ՍԲԽԱՆՍԲԱՐԷԽԱՒՍԳՈՀԱՐԻՆ::

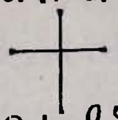

ԹՎ ՋՁ

ՍԲ. ԽԱՉՍ ԲԱՐԷԽԱՒՍ ԳՈՀԱՐԻՆ:|
ԹՎ. :ՋՁ: (1531);

Լուսանկ. 62

224. *ԽԱՉՔԱՐ, մեծ, նեղ ու հաստ, ընկած է մեջքի վրա, գերեզմանատան հյուսիս-արևմտյան ծայրում. խորանի անկյուններում և հյուսիսային կողին, 15 տող.*

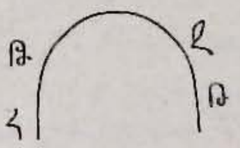

ՍԲԽ ԱՉՍ
ԲԱՐԷԽ
-ԻՍՄԻՐ
ԽՆԵԻԿ
ՆԱԿՑԻ
-ԻՐԱՄ
ԱՐՔՈՐ
ԴԻՆՏՐ
ԱԾԱՅ
ՏՈՒՐՆ
ԱՉԱՐՆ
ՈՎԿԴՔ
--! ԷՔՔՍ

ԹՎ. :ՋՀԹ: (1530).

ՍԲ. ԽԱՉՍ|ԲԱՐԷԽ|ԱՒՍ ՄԻՐ|ԻՆ ԵՒ Կ|ԵՆԱԿՑԻՆ| ՄԻՐԱՄ|ԱՐՔԻՆ. ՈՐ ԴԻՆ ՏՐ. ԾԱՑ|ՏՈՒՐՆ, ԱՉԱՐՆ:|ՈՎ| ԿԱՐԴԵՔ.|ՅԻՇԵՑԷՔ ՔՍ:

Լուսանկ. 63

225. *ԽԱՉՔԱՐ, մեծ և գեղաքանդակ. կանգնած է ս. Ստեփաննոս մատուռի հարավում, շարքի մեջ երկրորդը. քիվին և խորանի շուրջը 3 տող.*

\+ ՍԲԽԱՉԲԱՐԽԱՍԳ*ՐԱԲԵՂԻՆ:·

ԹՎ ՋՁ Գ

ՍԲ. ԽԱՉՍ ԲԱՐԷԽԱՒՍ ԳՐԻԳՈՐ ԱԲԵԴԻՆ.
ԹՎ. :ՋՁԳ: (1534):

Լուսանկ. 64

226. *ԽԱՉՔԱՐ, մեծ և գեղաքանդակ, գանվում է գերեզմանատան արևել-յան մասում. քիվին, խորանի գլխին և տակին 4 տող.*

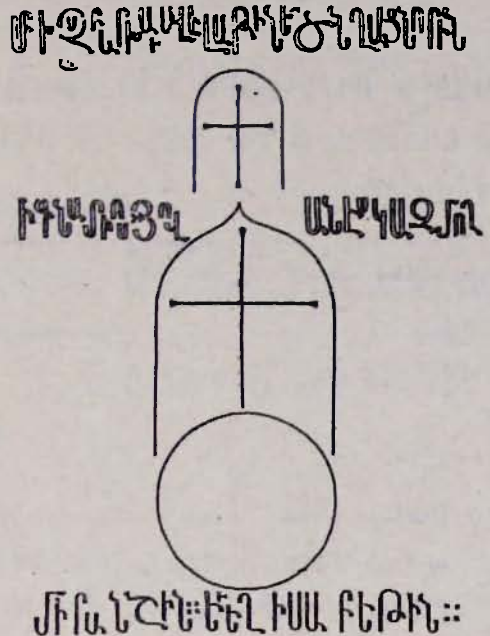

ՍԲ. ԽԱՉՍ ԲԱՐԷԽԱԻՍ ՎԼԷԼԱԹԻՆ ԵՒ ԾՆՈՂԱՑ ՆՈՐԻՆ.| ՄԻՐԱՆՇԻՆ ԵՒ ԵՂԻՍԱ-ԲԵԹԻՆ| ԻԳՆԱՏԻՈՍ ՑՈՂԱՆԷՍ ԿԱԶՄՈՂ|:

ԹՎ. : ՋՁԴ: (1535):

Լուսանկ. 65

227. *ԽԱՉՔԱՐ, գեղաքանդակ, գանվում է գերեզմանատան արևելյան մա-սում. քիվին, խորանի ներսում, շուրջը և տակին 6 տող.*

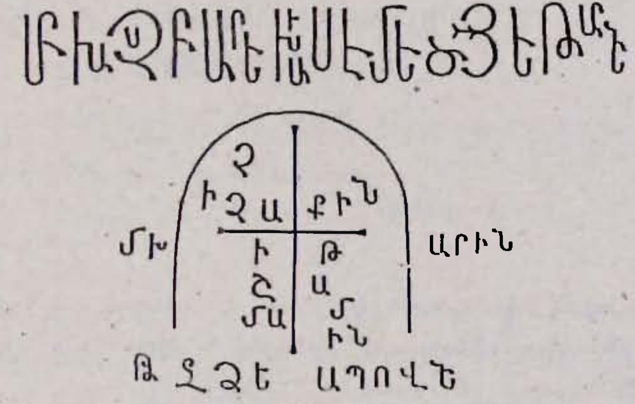

ՍԲ. ԽԱՉՍ ԲԱՐԵԽԱԻՍ Է ՄԵԾ ՑԵԹԱՐԻՆ,| ՁԻՁԱՎԲԻՆ,| ՍԽԻԹԱ-ՐԻՆ| ՇԱ|ՄԱՄԻՆ|. ԱՊՈՎԻՆ.

ԹՎ. : ՋՁԵ: (1536):

Հրատ. Սմբատյանց, 448:
Լուսանկ. 66
(պակասում է առաջին մասը)

228. *ԽԱՉՔԱՐ, գեղաքանդակ, կանգնած է ժայռաբեկորի պատվանդանի վրա, գերեզմանատան արևելյան մասում. քիվին և տակը 3 տող.*

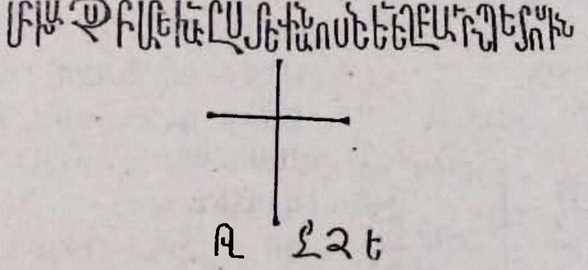

ՍԲ. ԽԱՉՍ ԲԱՐԵԽԱԻՍ ԸՍՏԵՓԱ-ՆՈՍԻՆ ԵՒ ԵՂԲԱԻՐՆ ՊԵՏՐՈ-ՍԻՆ.| ԹՎ. : ՋՁԵ: (1536):

Լուսանկ. 67
(միայն քիվի մասը)

229. ԽԱՉՔԱՐԻ կողին, 8 տող.

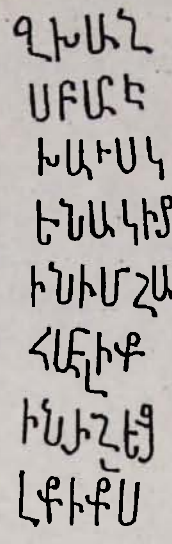

ՁԽԱՉ|Ս ԲԱՐԷ|ԽԱՒՍ Կ|ԸՆԱԿԻՑ|ԻՆ ԻՄ ՇԱ|ՀՄԷԼԻՔ|ԻՆ ՅԻՇԵՑ|ԷՔ Ի ՔՍ:

Ծանոթ. *Տեղում մեր աչքից վրիպել է, վերցնում ենք լուսանկարից, հավանաբար Տիլիջանենց տոհմի մի խաչքարի վրա է։*

Լուսանկ. 68

230. ԽԱՉՔԱՐ, գեղաքանդակ, ագուցված է ս. Ստեփաննոս մատուռի հարավային պատի մեջ, մուտքի կողին, խաչի տակը և գնդի շուրջը 5 տող.

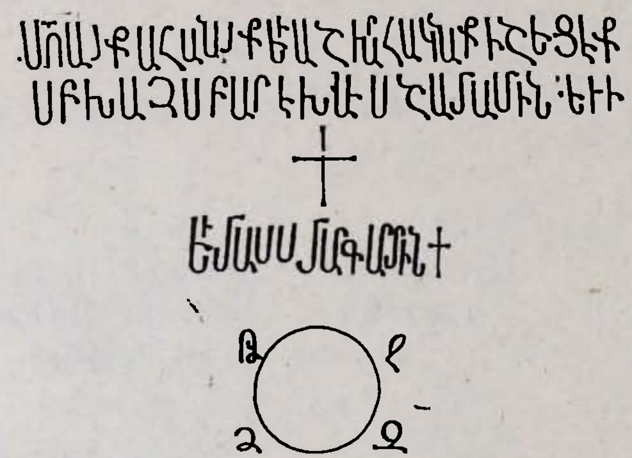

ԱՌՍԱՑ ՔԱՀԱՆԱՅՔ ԵՒ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱՆՔ ԻՇԵՑԷՔ. |ՍԲ. ԽԱՉՍ ԲԱՐԷԽԱՒՍ ՇԱՄԱՄԻՆ, ԵՒԻ[Ն]| ԵՒ ՄԱՍՍ ՄԱՐԳԱՐՏԻՆ.|
ԹՎ. :ՋՁԶ: (1537):

Ծանոթ. *Առաջին բառը չենք հասկանում։*

Լուսանկ. 69

231. ԽԱՉՔԱՐ, մեծ և գեղաքանդակ, կանգնած է գերեզմանատան հարավ-արևմտյան եզրին, մեծ պատվանդանի վրա, խաչքարի երեսին և պատվանդանի արևմտյան ու հարավային երեսներին.

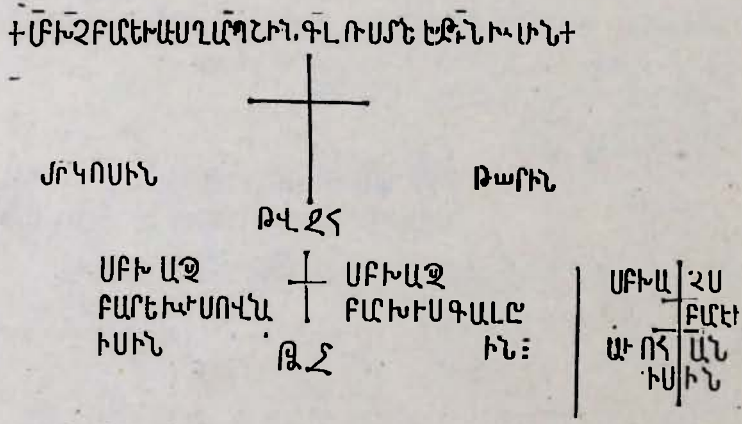

ՍԲ. ԽԱՉՍ ԲԱՐԵԽԱՒՍ Ղ[Ա]ՐԻՊՇԻՆ, ԳԱԼՈՒՍՏԻՆ, ԽԱԹՈՒՆ ԽԱՍԻՆ, Մ[Ա]Ր-ԿՈՍԻՆ, ԵԹԱՐԻՆ. ԹՎ. :ՋՀ: (1521): ՍԲ. ԽԱՉՍ ԲԱՐԵ-ԽԱՒՍ ՈՎԱՆԻՍԻՆ. ՍԲ. ԽԱՉՍ ԲԱՐ[Ե]ԽԱՒՍ ԳԱ-ԼՈՒՍՏԻՆ. ԹՎ. :Ջ: (1451). ՍԲ. ԽԱՉՍ ԲԱՐԷԽԱ[Ւ]Ս ՈՀԱՆԻՍԻՆ:

Ծանոթ. *Երկրորդ թվականը համարում ենք թերի, որովհետև առաջ խաչքարի վրա պիտի գրված լիներ, իսկ պատվանդանի վրա հետագայում ավելացումներ են արել։*

232. ԽԱՉՔԱՐ, *մեծ և գեղաքանդակ, կանգնած է ժայռաբեկորե մեծ պատվանդանի վրա, գտնվում է գերեզմանատան արևմտյան եզրին. քիվին և թևերի արանքներում 2 տող.*

ՍԲԽԱՆՄԻԽԱՍՂՈՒԼԻՋԱՆԻՆ — ՍԲ. ԽԱՉՍ ԲԱՐԷԽԱԻՍ ԴՈՒԼԻՋԱՆԻՆ.|

Թ ՋՀԳ — ԹՎ. ։ՋՀԳ։ (1524)։

Ծանոթ. *Նույն պատվանդանի վրա կա երկրորդ խաչքարի դատարկ փոսը։*

233. ԽԱՉՔԱՐԵՐ, *երկու հատ, կանգնած միևնույն պատվանդանի վրա. գտնվում են արևելյան մասում, նոր գերեզմոնատան մեջ. Ա. Քիվին, խորանի շուրջը, ներսը ու հարավային կողին 7 տող.*

ՍԲԽԱՉԲԱԷԽԱՍՂԱՐԻՊՇԻՆԵԻՊ

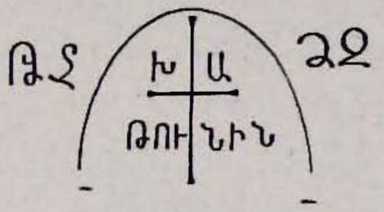

ՄԱՍՆ
ՄԱՄԱ
ԽԱԹ
ՈՒՆԻՆ

ՍԲ. ԽԱՉՍ ԲԱՐԷԽԱԻՍ Ղ[Ա]-ՐԻՊՇԻՆ Պ[ԱՐՈՆ]| ԽԱԹՈՒ-ՆԻՆ։|ՄԱՍՆ| ՄԱՄԱՅ |ԽԱԹ ՈՒՆԻՆ։|ԹՎ. ։ՋՁԶ։ (1537)։

Ծանոթ. *Սմբատյանցը ու Լալայանը առաջին տողի վերջին Պ տառը կարդում են Պեկ անունով, հավանական չէ. իսկ Ղարիպշ անունը փոխել են ղԱրիպ-ի, որը սխալ է։*

Հրատ. Սմբատյանց, 57։ Լալայան, XVIII. 111։
Լուսանկ. 70

234. Բ. ՔԻՎԻՆ *2 տող.*

ՍԲԽԱՉԲԱԷԽԱՍԽՈՍՏՐՈՎԻՆ·ՄԱՐԻԱ
ԻՆ

ՍԲ. ԽԱՉՍ ԲԱՐԷԽԱԻՍ ԽՈՍՏ[Ր]ՈՎԻՆ. ՄԱՐԻԱՆ|ԻՆ։

Ծանոթ. *Ժամանակակից է նախորդին։*

235. ԽԱՉՔԱՐԵՐ, *երկու հատ, մեծ և գեղաքանդակ, կանգնած են մի պատվանդանի վրա. գտնվում են գերեզմանատան հյուսիս-արևմտյան մասում՝ պարոն Թումայի խաչքարին մոտ։ Ա. Հյուսիսայինի երեսին ուռուցիկ տառերով.*

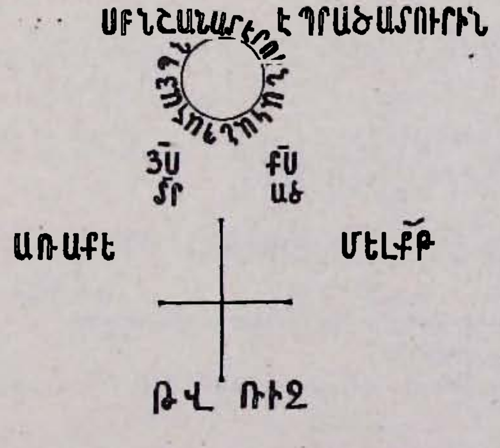

. . . ՍԲ. ՆՇԱՆՍ ՏԷՐՈՒՆԱԿԱՆ ՊԱՀԱՑ-Պ[Ա]Ն Է Պ[Ա]Ր[Ո]Ն ԱԾԱՏՈՒՐԻՆ. ՅՍ ՔՍ. ՏՐ. ԱԾ։ ԱՌԱՔԵ[Լ] ՄԵԼՔՍԷԹ։
ԹՎ. ։ՌԻԶ։ (1577)։

Ծանոթ. *Առաքելն ու Մելիքսեթը նշանավոր կազմողներ են։*

Հրատ. Ջալալյանց, II, 125։ (անունը Սատուր)։
Սմբատյանց, 57։ Լալայան, XVIII, 111։

236. ԽԱՉՔԱՐ, մեծ և գեղաքանդակ, խորանի մեջ խաչելություն, ճակատին՝ ամենակալը, ապա ավետարանիչներ, Մարիամ և ստորին մասում՝ Աղամ. այս բոլոր քանդակների մոտ մակագրություններ.

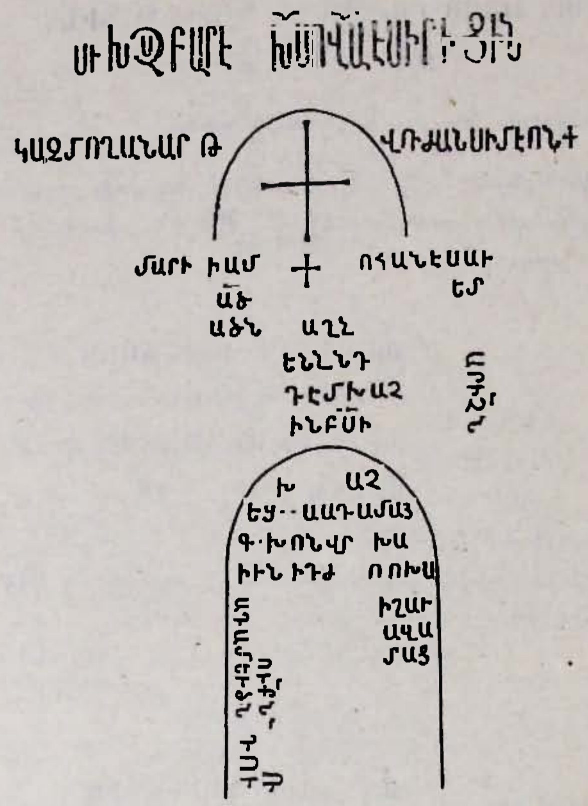

ՍԲ. ԽԱՉՍ ԲԱՐԷԽԱԻՍ ՈՎԱՆԷՍ ԻՐԻՑԻՆ. ԿԱԶՄՈՂ ԱՆԱՐԺԱՆ ՍԻՄԷՈՆ ԹՎ. ՌԻ: (1551). ՄԱՐԻԱՄ, ՈՀԱՆԷՍ ԱԻԵՏԱՐԱՆԻՉՆ, ԱԾԱԾԻՆ, ԱԳՈԹԵՆ ԸՆԴԻԷՄ ԽԱՉԻՆ ՔՍԻ: ԽԱՉԵՑԱԻ ՎԱՍՆ ԱԴԱՄԱՑ . . . Ի ԴԺՈԽՍ ԻՋԱԻ, ԱԶԱՏԵԱՑ ԱԴԱՄ ԵՒ ԾՆՈՒՆԴՔՆ. ԴՈՒՈՒ:

Ծանոթ. *Հրատարակիչներն անեն միայն առաջին տողը և թվականը։*

Հրատ. Սմբատյանց, 57։ Լալայան, XVIII, 111։

Լուսանկ. 71։

(երկու մասից, ստորին մասը մեծադիր)։

237. Բ. ՀԱՐԱՎԱՅԻՆԻ քիվին և խորանի վերին մասի շրջանակներին.

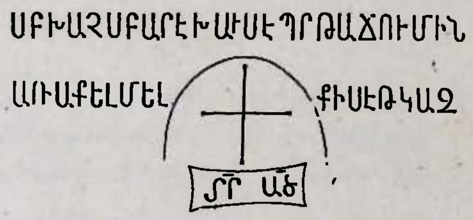

ՍԲ. ԽԱՉՍ ԲԱՐԷԽԱԻՍ Է ՊԱՐՈՆ ԹԱՃՈՒՄԻՆ. ԱՌԱՔԵԼ, ՄԵԼՔԻՍԷԹ ԿԱԶՄՈՂ: ՏՐ. ԱԾ:

Ծանոթ. *Ժամանակակից է նախորդին։*

Հրատ. Սմբատյանց, 58։ Լալայան, XVIII, 112։

238. ԽԱՉՔԱՐ, մեծարվեստ, ընկած է հաջորդի մոտ. քիվին ու ուսյիկ տառերով 1 տող.

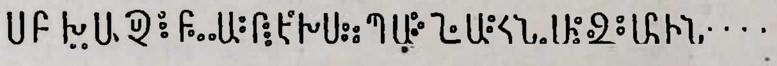

ՍԲ. ԽԱՉՍ ԲԱՐԷԽԱԻՍ ՊԱՐՈՆ ՇԱՀՆԱԶԱՐԻՆ:

Ծանոթ. *Այս և հաջորդ խաչքարի մոտ է մի մեծ, երկու փոս ունեցող պատվանդան, որի վրա հավանաբար կանգնած են եղել իրար կից խաչքարեր։*

Նույն գերդաստանի համար և նույն Բիրամ կազմողի ձեռագործներն են. ժամանակակից են միմյանց։

239. ԽԱՉՔԱՐ, ընկած և մեջտեղից կոտրված. խիստ գեղաքանդակ, գտնվում է գերեզմանատան հյուսիս-արևմտյան մասում. երեսին և թիկունքին 11 տող.

...ՐԲ ՆՇԱՆ ՓԱՐԷԽԱՒՍՀԱՒՆ ԱԶԱՐԱՇԻՆ
ԹՌ ԽԷ

ՐԱՄ ԿԱՎՄ

[Ս]ՈՒ[Ր]Բ ՆՇԱՆՍ ԲԱՐԷԽԱՒՍ ՀԱԽՆԱԶԱՐ ԱՂԻՆ. ԹՎ.: ՌԽԷ: (1598) ՙԲԻՒՐԱՄ ԿԱԶՄՈՂ :

Թիկունքին.

ԻՓՈԽՈՒՄՂՈՒԶԻԼԳ
ԱՂԻՆԴԱՐՎՈՒՍ
Մ ԱՆԼԻՎԻՆՈՐԳԱՎ
ԱՍ ՍՎԻՐԻՅԱՒԹՆՈՒԼ
ԱԵՍՀԱՒՆԱԶԱՐՍԵԿ
ԻՆԻԵՅԻ ԹԻՆՌԽ ...
ԱՐԴԱԱԾՈՂՈՐ
ՄԻ ԱՍԻ

Ի ՓՈԽՈՒՄ Գ.ՈՒԶԻԼԳ| ԱՇԻՆ ԴԱՐՎ[Ի]ԺՈՒ[Յ] ՈՒՍ՝ ՄԱՆԼԻՎԻՆ, ՈՐ ԳԱՎ|ԱՐՈՒՍ ԱՎԻՐԻՑԱՒ, ԹՎ[Ի][Յ]Ն :ՌԼԱ (1582), ԵՍ ՀԱԽՆԱԶԱՐՍ ԵԿԻ ՇԻՆԵՑԻ. ԹՎԻՆ: ՌԽ: (1591). ՙՈՎ[Կ]ԱՐԴԱՑ ԱԾ. ՈՂՈՐՄԻ ԱՍԻ:

Ծանոթ. Խաչքարը տեղափոխված է Երևան և պահվում է Մատենադարանում: Արևմտյան երեսին գրվածները տողցիկ են, իսկ թիկունքինը՝ փորագիր:

Հրատ. Ջալալյանց, II 247—մեծ աղավաղումներով:

240. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, փոքր, գերեզմանատան միջին մասում 4 տող.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԱԼԷՔ
ՍԱՆԻ ԴՈՒՍՏՐ
... ՇԱՄԱՄԻՆ
ԹՌՃԺ

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԱԼԷՔ|ՍԱՆԻ ԴՈՒՍՏՐ ՙՇ|ԱՄԱՄԻՆ: ԹՎ.: ՌՃԺ: (1661):

241. ԽԱՉՔԱՐԵՐ, երկու հատ, կանգնած մեկ պատվանդանի վրա. գտնվում են ս. Ստեփաննոս մատուռի հյուսիսում, արձանագրությունը երկուսի քիվերին՝ միտցյալ, ապա հյուսիսայինի հյուսիսային կողին.

ԿԱՄԱՒՆ ԱՅԵՍ ՄՈՒՐԱՏՍ ԿԱՆԿՆԵՑ
ՄԻԱՆՍԲ ԽԷԽԱ-ՍԷԻ ԱԻԱՆԻՆ
ԹՌ:ՃԾ:Զ ԱՎԱՆԷՍ ԿԱԶՄՈՂԷՑ

ԿԱՄԱՒՆ ԱՅ. ԵՍ ՄՈՒՐԱՏՍ ԿԱՆԿՆԵՑ[Ի], ՍԲ. ԽԱՉՍ ԲԱՐԷԽԱՒՍ Է ԻՍԱԽԱՆԻՆ ԹՎ.: :ՌՃԾԶ: (1707), ԱՎԱՆԷՍ ԿԱԶՄՈՂԷՑ:

Կողին.

ՅԻՇԱՏ ՀԱՒՐՆ ԳՐԻԳՈՐԻՒՆ ՄԱՒՐՆ ԻՄՈՅՍԱՌԱՅ
ԽԱԹՈՒՆ ԹՌՃԾԶ

ՀԻՇԱՏ[Ա]Կ[Յ] ՀԱՒՐՆ ԳՐԻԳՈՐԻ[Ն], ՄԱՒՐՆ ԻՄՈՑ ՍԱՌԱ ԽԱԹՈՒՆԻՆ. ԹՎ. :ՌՃԾԶ: (1707):

242. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐԵՐ, *երկու հատ, նախորդ խաչքարերի առաջ, միայն հյուսիսայինի վրա, 1 տող.*

ԱՅՍԷՀԱՆԳԻՍՏՄԱՌՍՅԽԱԹՈՒՆԻ ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ՄԱՄԱՅ ԽԱԹՈՒՆԻ:

ԱՌԱՆՑ ԹՎԱԿԱՆԻ

243. ԽԱՉՔԱՐԻ ՊԱՏՎԱՆԴԱՆ, *գտնվում է գերեզմանատան հարավ-արևմտյան եզրին. երեսի չորս խաչերի արանքներում 2 տող.*

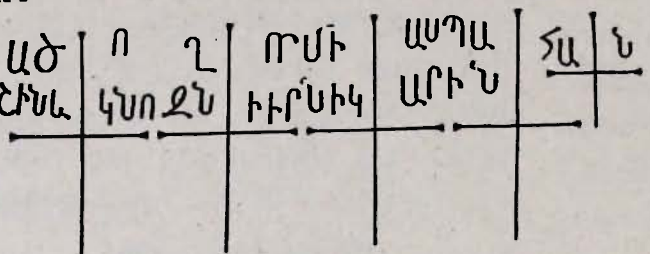

ԱԾ. ՈՂՈՐՄԻ ԱՍՊԱՀԱՆ|ՇԻՆ ԵՒ ԿՆՈՋՆ ԻՒՐ ՆԻԿԱՐԻՆ:

Ծանոթ. *Գտնված տեղը և քարի մշակությունը մատնանիշ են անում XV դարի վերջը: Վրայի խաչքարն ընկած է կողքին և անգիր է:*

Լուսանկ. 72

244. ԽԱՉՔԱՐ, *գեղաքանդակ, կանգնած է ս. Ստեփաննոս մատուռի հարավում, խաչքարերի շարքի մեջ. քիվին 1 տող.*

ՍԲԽԱՉԲԱՃՍԵՂԻՍԱՅԲԵՂԻՆ ՍԲ. ԽԱՉՍ ԲԱՐԵԽԱՒՍ ԵՂԻՍ[Ա] ԱՅԲԵՂԻՆ:

Ծանոթ. *Խաչքարի աջ ու ձախ կողմերում են Գրիգոր աբեղայի խաչքարը՝ 1534 թ. և Ստեփաննոս եպիսկոպոսինը՝ 1515 թ., հետևաբար ժամանակակից է սրանց.*

245. ԽԱՉՔԱՐ, *փոքր, ագուցված է ս. Ստեփաննոս մատուռի արևմտյան պատի անկյունում. քիվին 1 տող.*

ԽՆԲԱՐԽՍՎԱՐԴԱՆԻՆ ԽԱՉՍ ԲԱՐ[Ե]Խ[Ա]Ւ[Ս] ՎԱՐԴԱՆԻՆ:

Ծանոթ. XVI *դար:*

246. ԽԱՉՔԱՐԻ ԲԵԿՈՐ, *ընկած է գերեզմանատան արևմտյան եզրին. քիվին 1 տող.*

ՄԽԱՉՄԱՐԷԽԱՒՍԽԱՆՓԱՐՈՅ.. ՍԲ. ԽԱՉՍ ԲԱՐԷԽԱՒՍ ԽԱՆՓԱՐՈՑ...:

Ծանոթ. XVI *դար:*

217. ԽԱՉՔԱՐԻ ԲԵԿՈՐ, *գեղաքանդակ, ընկած է գերեզմանատան հյուսիս-արևմտյան մասում. քիվին 1 տող.*

ԽՉՍԲԱԽՍՋԻՋԱՔ'ՍՍԱՈՂԻՆ+ ԽԱՉՍ ԲԱՐԷԽԱՒՍ ՋԻՋԱՔԻՆ: . . .

Ծանոթ. XVI *դար:*

248. ԽԱՉՔԱՐ, *ընկած է գերեզմանատան միջին մասում, քիվին 1 տող.*

·····ԽԱՍՈՒՍՄԻԱՆԻՆ [ՍԲ.] ԽԱ[Չ]Ս ՈՒՍՏԻԱՆԻՆ.:

Ծանոթ. XVI *դար։*

249. ԽԱՉՔԱՐ, *կանգնած է արևելյան մասում, նոր գերեզմանատան կենտրոնում. քիվին 1 տող.*

ՄԷ̆ՉՑՄԵՃՍՍԱՂԹԱՆԷ:ՄՆԱԻՆ: ՍԲ. ԽԱՉՍ ԲԱՐԵԽԱՒՍ ՍԱՂԹԱՆԻՆ, ՄԱՐԱՆԻՆ.

Ծանոթ. XVI *դար։*

250. ԽԱՉՔԱՐԵՐ, *երկու հատ, կանգնած մեկ պատվանդանի վրա. գտնվում են արևելյան մասում, Տիլիճանենց խաչքարերի մոտ.*

Ա. ՔԻՎԻՆ 1 տող.

ՄԻԽԱՉՍԲԱՐԵԽԱՒՍԱԲՐՀԱՄԻՆ ՍԲ. ԽԱՉՍ ԲԱՐԵԽԱՒՍ ԱԲՐՀԱՄԻՆ;

251. Բ. ՔԻՎԻՆ 1 տող.

ՍԲԽՉԲԱԽԱՒԱՂԳԿԻՆ ՍԲ. ԽԱՉՍ ԲԱՐ[Ե]Խ[ԱՒ]Ս ՔԱՂՊԷԿԻՆ

Ծանոթ. *Հնարավոր է, որ Տիլիճանենց տոհմից են.* XVI *դար։*

ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ՈՐՈՆՔ ԱՅԺՄ ՏԵՂՈՒՄ ՉԿԱՆ

252. ԽԱՉՔԱՐԻ ՎՐԱ.

Սուրբ խաչս բարեխաւս պարոն կալ Աղին. թվին :ՌԻԶ: (1577):
Տրդատ կազմողս թերատաց:

Ծանոթ. *Արաբական թվանշաններով սխալմամբ գրել են 1571։*

Հրատ. Սմբատյանց 59։ Լալայան XVIII, 111։ Ջալալյանց, II, 126։ Ալիշան, 45.—վերջին երկուսն ունեն այլ թվական՝ ՌԽԶ։ (1597)։

253. ԽԱՉՔԱՐԻ ՎՐԱ.

Սուրբ խաչս բարեխաւս Աղին. թվին :ՌԽԵ: (1596):

Հրատ. Ջալալյան, 125։ Ալիշան, 44։

254. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐԻ ՎՐԱ.

Այս է հանգիստ Լալային, որդի Միրզին, եղբայր Աստուածատուրին, որ փոխեցաւ ի քրիստոս թվին :ՋԶԱ.: (1532):

Հրատ. Լալայան, XVIII 111։

255. ԽԱՉՔԱՐԻ ՎՐԱ.

Սուրբ խաչս բարեխաւս Դալաթին. թվին :ՌԽԵ: (1596):

Հրատ. Ջալալյանց, II, 125։ Ալիշան, 44, Լալայան, XVIII, 112։

256. ԽԱՉՔԱՐԻ ՎՐԱ.

Սուրբ խաչս բարեխաւս պարոն Ջանան Աղին:

Հրատ. Սմբատյանց, 58։ Լալայան, XVIII, 112։

Ս. ԿԱՐԱՊԵՏ

257. ԽԱՉՔԱՐ, *գեղաքանդակ, կառուցման ժամանակ ագուցված ս. Կարապետ եկեղեցու արևելյան պատի կենտրոնում, արտաքուստ. 2 տող.*

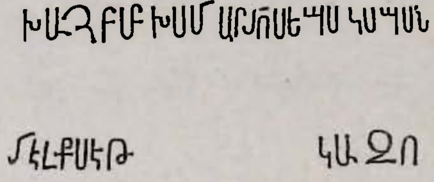

ԽԱՉ[Ս] ԲԱՐ[Է]ԽԱ[Ւ]Ս ՄԱՐՄՈՍ ԵՊ[Ի]ՍԿՈՊՈՍԻՆ ՄԷԼՔՍԷԹ ԿԱԶՄՈՂ.:

Ծանոթ. *Եպիսկոպոս բառի մեջ տառերը հետ ու առաջ են գրված։ Ժամանակը որոշվում է Մելքսեթ կազմողի հիշատակմամբ, XVI դարի II կեսերը։*

Լուսանկ. 7։

258. ԽԱՉՔԱՐ, *փոքր, ագուցված է ս. Կարապետի շրջապարսպի մուտքի մոտ, հասարակ պատին 2 տող.*

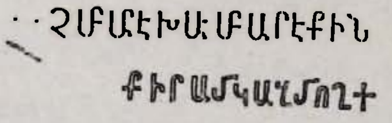

ԽԱՉՍ ԲԱՐԵԽԱՒՍ ԲԱՐՍԵՂԻՆ. ՔԻՐԱՄ ԿԱԶՄՈՂ.:

Ծանոթ. *Հիշատակված երկու անձերն էլ XVI դարի երկրորդ կեսի են։*

Ս. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ

259. ԺԱՅՌԱԲԵԿՈՐԻ *վրա, որը գտնվում է մատուռին կից հարավից, երեսով արևմուտք. 3 տող.*

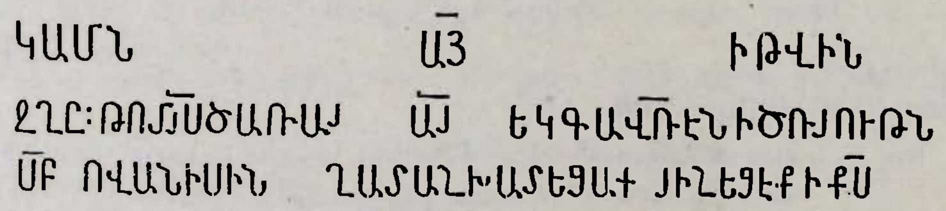

ԿԱՄ[Ա]Ի[Ն] ԱՅ. Ի ԹՎ[Ի]Ն| :ՋՂԸ: (1549) ԹՈՄ[Ա]ՅՍ ԾԱԽՍ. ԱՅ. ԵԿ ԳԱՎԱՌԷՆ Ի Ծ[Ա]ՅԹ[Ա]ՅՑՈՒԹ[Ի]Ն.|ՄԲ. ՈՎԱՆԻՍԻՆ, ՇԱՏ ԱՇԽԱՏԵՑԱՔ. ՅԻՇԵՑԷՔ Ի ՔՍ.:

Հրատ. Սմբատյանց, 60, և 459 Լալայան, XVIII. 114։

260. ԽԱՉՔԱՐ, *կանգնած է մատուռի մեջ. մուտքի դիմաց, ճակատին և տակը 5 տող.*

ՄԻԱՀՄԱՐԷԻԱԾԱՄՈՒ . . . .
Ի Դ
ՔԻՐԱՄԿԱԹ | Ռ ՉՄՈՂ+

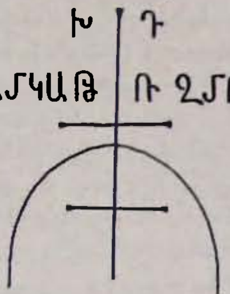

ԾԱՄՈՒՐԵԿԻԻԱՀԿՈՌ
ԻՄԱՊՐԱՆԱՑՈՎԻՆՉՄԱՐԴՈՐՀԱ
ԷՍԻԽՈՒՈՎԿԱ

ՍԲ. ԽԱՉՍ ԲԱՐԵԽԱԻ[Ս] ԾԱՏՈՒՐ|ԻՆՆ
ԵՍ ԾԱՏՈՒՐ ԵԿԻ ԽԱՉ . . |
ԻՄ ԱՊՐԱՆԱՑՈՎ, ԻՆՁ ՄԱՐԴ ՈՐ ՀԱ[Յ]ՆԷ
ՍԲ ՈՎԱՆ|ԷՍ ԽՈՒՈՎ Կ[Ե]Ն[Յ]Ա . . .
ՔԻՐԱՄ ԿԱԶՄՈՂ, ԹՎ. :ՌԽԴ: (1595):

Մանոթ. *Տողերը շարունակվել են հարավային կողի վրա, որը խիստ մոտ է ժայռին և գրելու հնարավորություն չկա:*

Հրատ. Սմբատյանց, 458 և 60: Լալայան XVIII 114:

ՀԱՅՐԱՎԱՆ

Այս գյուղը, իրեն մոտիկ Ազկյուլա գյուղի հետ նստած են մի հին և ընդարձակ ավանի ավերակների վրա, որը Ազ'կյուլայից տարածվում է դեպի արևելք, մինչև քարաբլուրների ստորոտը: Այդ ավերակները սկսած Սիմեոն կաթողիկոսից՝ պատմագրական գրականության մեջ կոչվել են «Աղստ քաղաք» անունով[1]: Ընդարձակ տարածքի ավերակների մեջ կան մի քանի եկեղեցիների, մատուռների, ձիթհանքների ավերակներ: Տեղագիր հեղինակները XIX դարում նկատել են նաև պանդոկների մնացորդներ: Ավերակների մեջ սակայն սրբատաշ քարերով շենքի մնացորդներ այժմ չեն երևում, բոլորը, նույնիսկ եկեղեցիների մնացորդները ճեղքված քարերով են: Հ. Մանանդյանի կարծիքով «Աղստ քաղաքի» վայրում է եղել հին Ներդկունք գյուղը կամ ավանը, որ Դվին-Պարտավ ճանապարհի կայաններից մեկն էր[2]:

Հայրավան գյուղում արձանագրություններ ունեցող երեք խումբ հուշարձաններ կան.

Ա. Հայրավանք կամ հայր Հովհաննու վանք. *գտնվում է գյուղի հյուսիս-արևելյան եզրին, լճի մեջ առաջացած մի քարքարոտ հրվանդանի վրա, որի նեղ պարանոցը պարսպելով վանքն ստացել է անմատչելի բերդի տեսք: Պարսպից դուրս կան բազմաթիվ տների, խուցերի, ձիթհանի և այլ տնտեսական շենքերի ավերակներ: Պարսպից ներս փոքրիկ բակ է, ուր կան տապանաքարեր, խաչքարեր և բուն վանքը՝ բաղկացած եկեղեցուց ու գավթից:*

Եկեղեցին քառաբսիդ գմբեթավոր շենք է՝ ներսից և դրսից խաչաձև հատակագծով. ունի մի խորան՝ հարավ արևելքից, հավանաբար հետագայում ավելացրած: Ամբողջ շենքի վրա միայն անկյուններն ու այլ շաղկապող մասերն են սրբատաշ քարերով շարված: Եկեղեցու պատերի ամենահին արձանագրությունը 1211 թվականից է (№ 261) և վերաբերում է հիմնական նորոգումներին: Բայց շենքն իր առանձնահատկություններով Գեղարքունիքի IX—X դարերում կառուցվածքների շարքին է պատկանում:

Գավիթն ըստ սովորականի եկեղեցու արևմտաքումն է, բայց ժայռոտ հրվանդանի տեղանքի անհարմարությունը խանգարել է եկեղեցու հետ ուղիղ առանցքի վրա լինելուն: Գավիթը

---

[1] Շահխաթունյանց. *Ստորագրություն,* II, էջ 242: Սմբատյանց, *Գեղարքունիք,* էջ 33 և 438 Ալիշան, *Սիսական,* 40:

[2] Պրոֆ. Հ. Մանանդյան, *Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները,* Երևան, 1936, էջ 60 և շարունակություն: